

Розділ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.15(477)«18»(043.5)

О. В. Брусакова

ДОКАЗИ ТА ДОКАЗУВАННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст. (до реформи 1864 р.)

Досліджено питання про докази та доказування у цивільному процесі першої половини ХІХ ст., до судової реформи 1864 р. Розкрито, що визнавалося доказами у позовних справах у цивільному процесі відповідно до чинного тоді законодавства, як відбувалося доказування під час судового розгляду, яке значення мало власне зізнання, що вважалося письмовим доказом. Проаналізовано відповідні статті Зводу законів Російської імперії (Закони про судочинство і стягнення цивільні).

Ключові слова: *Україна, історія права, процесуальне право, цивільний процес, докази, доказування.*

Постановка проблеми. Згідно з наукою цивільного процесуального права, виконання завдань цивільного судочинства залежить від встановлення судом у справі об'єктивної істини та правильного застосування норм матеріального і процесуального права. Весь період становлення та розвитку науки цивільного процесуального права характеризується високим ступенем уваги до проблем доказів та судового доказування. Не є винятком і період першої половини ХІХ ст., який у вказаній сфері мав свої особливості та недоліки.

Стан дослідження. Ця тема висвітлювалася в науково-методичних посібниках та підручниках деяких дореволюційних вчених, зокрема М. М. Михайлова [1], І. В. Лапинського [2], І. Є. Енгельмана [3]. Проте ці праці були радше конспектом тогочасного законодавства з коментарями різної поширеності. Цій проблемі присвятили свої роботи також сучасні дослідники О. В. Гетманцев [4], Б. Р. Стецюк [5]

та В. Д. Андрійцьо [6]. Теоретичні аспекти проблеми розробляли такі українські вчені, як Т. В. Цюра [7], Т. М. Кучер [8], А. С. Штефан [9] та ін.

Мета статті. Оскільки ця наукова проблема досліджена ще недостатньо, ми обрали собі за завдання систематизувати накопичений матеріал та дещо конкретизувати його, проаналізувати сутність доказів та процес доказування у тодішньому цивільному судочинстві.

Виклад основних положень. Доказам була присвячена 5-та глава Т. 10. Ч. II Зводу законів Російської імперії. Згідно зі ст. 314 доказами у позовних справах визнавалися: 1) власне зізнання; 2) письмові докази (акти); 3) особистий огляд; 4) свідчення обізнаних людей (фактично експертів); 5) покази свідків, 6) поголовний обшук; 7) присяга [10, ст. 314].

Зізнання, зроблене в суді, «приймається досконалим доказом», причому «відповідач, що зробив власне зізнання в усьому позові, піддається стягненню проти позовного прохання на користь позивача сповна; відповідач, що зробив зізнання в частині позову, піддається стягненню того одного, в чому він зізнався; у іншому ж робиться суд і вирішиться справа згідно з законом (ст. 316), причому «зізнання, що робить поза судом усно, вважається недійсним; але зізнання поза судом, що зроблене письмово, може, зважаючи на обставини, мати силу доказу» [10, ст. 316, 317].

Письмовими доказами вважалися акти, що посвідчували чийось власність або обов'язки [10, ст. 318]. Вони могли бути трьох видів: 1. Акти стану. 2. Акти укріплення майна. 3. Акти присутственних місць [10, ст. 319]. До актів стану, наприклад, належали метричні книги та виписки з них; акти про належність до якогось стану (родословні, жалувані грамоти, ревізькі сказки). До актів укріплення майна належали акти кріпосні, акти, подані для посвідчення в присутственні місця та публічному нотаріусу (листи займу, договори), акти домашні (заповіти, підписані боржниками рахунки, купецькі книги). До актів присутственних місць належали судові журнали, протоколи, реєстри настільні, витяги зі справ) [10, ст. 320, 321, 322]. Якщо акти та документи були написані іноземною мовою, то в суд вони повинні були подаватися лише разом з перекладом [10, ст. 324].

Письмові докази, надані сторонами, повинні були перевірятися судом. Якщо виникали сумніви їх достовірності, потрібно було підготувати довідку щодо них [10, ст. 323]. У разі, коли необхідно було звірити почерк на документах – це доручалося призначеним судом особам, які знали мову, якою була написано чи підписано документ [10, ст. 350].

Ті письмові докази, що були визнані дійсними від тієї особи, проти якої подані, вважалися досконалим доказом [10, ст. 329]. Письмові свідчення сторонніх осіб не визнавалися досконалим доказом, якщо вони не давалися під присягою [10, ст. 331]. Визначення сили та переваги письмових доказів у разі їх суперечливості чи протилежності покладалося на суд (ст. 347). За умисне приховування необхідних для судового розгляду паперів винуватий притягувався до судової відповідальності [10, ст. 326].

Огляд на місці здійснювався поліцією на підставі рішення суду (ст. 356). Якщо обставини справи вимагали особливої обізнаності чи досвіду у якійсь науці, мистецтві або ремеслі, то суд міг вимагати показів чи думки обізнаних у цій справі людей (ст. 357) [10, ст. 357].

Спеціальний відділ (4) Ч. II, Т. 10 Зводу законів був присвячений показам свідків, які могли викликатися сторонами. Вказувалося, хто не може бути свідком: малолітні (до 15 років); безумні (психічно хворі), глухонімі, убивці, розбійники, особи, які ніколи не приймали святе причастя, іноземці, чия поведінка була невідома [10, ст. 362]. Також не могли свідчити в суді особи, які мали стосунок до цієї справи, близькі родичі сторін, діти проти батьків, відпущені на волю кріпосні, особи, підкуплені до свідчень [10, ст. 363]. Свідки, якщо вони позивачем чи відповідачем самі не представлялися, викликалися поліцією [10, ст. 368]. Перед допитом свідку повинні були зробити очну ставку з особою, проти якої він викликається, а також привести його до присяги [10, ст. 376]. Протилежна сторона могла відвести свідка, але для цього потрібні були вагомі причини та докази [10, ст. 379]. Свідки присягали кожен за своєю вірою, в присутності слідчого, позивача та відповідача [10, ст. 382–383]. Спочатку допитувалися свідки позивача [10, ст. 388]. Покази свідків повинні були негайно записуватися або ними самими, або в їх присутності та з їх слів [10, ст. 396]. Свідчення двох достовірних свідків, не відведених сторонами і цілком узгоджених у своїх показах, складали досконалий доказ, якщо проти нього не буде надано достатніх спростувань [10, ст. 401]. Покази одного свідка вважалися недостатніми за винятком того, коли при цьому будуть й інші безперечні докази; коли було загальне посилання сторін на нього; коли покази зроблені батьком чи матір'ю проти дітей [10, ст. 402]. Усі докази ділилися на дві частини: 1) досконалі, які не передбачали ніяких варіантів щодо визнання підсудного невинуватим; 2) недосконалі, коли така можливість передбачалася і підсудний міг бути визнаний невинуватим. До досконалих доказів закон відносив: особисте зізнання обвинуваченого, письмові докази, визнані ним, висновок

медичних експертів, показання двох свідків, що збіглися і не були спростовані підсудними. До недосконалих доказів належали: позасудове зізнання обвинуваченого, підтвержене свідками; обмова ним сторонніх осіб; поголовний обшук; показання одного свідка.

Оцінка важливості свідчень сторін та їхніх свідків у суді у тогочасному законодавстві чітко вказувала на застосування станового принципу. Під час показів свідків при їх суперечливості перевага надавалась чоловікові перед жінкою, знатному перед незнатним, освіченому перед неосвіченим, духовному перед світським [10, ст. 405]. До цього слід ще додати нерівність свідків за національною та релігійною ознаками, зокрема, стосовно євреїв у Західному краї, а також мусульман (наприклад, коли за загальним законом достатньо було 2-х свідків православних, то мусульман треба було вже – 4) [10, ст. 306, 307]. Отже, рівності свідків перед законом не було. Дискримінація йшла за національною, релігійною, статевою ознаками. Перевага надавалась також батькам перед дітьми. Відтак у цивільному процесі застосовувалася систему формальних доказів.

Покази свідків не мали сили доказу, коли вони були зроблені без присяги та зі слів інших [10, ст. 406]. Коли необхідно було заслухати на суді покази свідка, то він мав дати присягу-обіцянку і підписати її типовий зразок, надрукований, як це використовувалося в Одеському комерційному суді у 30-х рр. XIX ст., типографським способом. У тексті такої клятвенної обіцянки, віднайдені нами в Державному архіві Одеської області у справі про спадок померлої підданої Франції Маргарити Пішон (1836 р.), зокрема, йшлося: «Я, що нижче названий, обіцяю і клянуся, Всемогутнім Богом, перед Світлом Його Євангелія і Хрестом у тому, що у справі цій, по якій я нині покликаний і опитаний буду, маю показати лише істину, не прагнучи ні на чий бік, ні для дружби, ворогування, рідства, подарунків, не для страху, але все явно і чисто, що бачив, чув і знаю, нічого не додаючи, а так справедливо, як за то перед Богом і судом Його страшним відповідь тримати повинен; на закінчення цієї моєї присяги цілую Слова і Хрест Спасителя мого. Амінь». Далі була дата, підпис того, хто присягав, того, хто приводив до присяги і тих, хто при приведенні до присяги був присутнім [11, арк. 6].

Але це був загальний текст. Після цього потрібно було конкретизувати свої покази. Що стосується згаданої справи, то свідки на підставі ст. 634 10 тому Законів цивільних дали у присутності членів Одеського комерційного суду під присягою покази про те, що заповіт померлої французької підданої Маргарити Пішон є тотожним, зробленим нею за життя, за власною волею, без усякого примусу і власно-

ручно нею підписаний і при укладанні цього заповіту свідки особисто її бачили і вважають, що вона була у здоровому глузді і твердій пам'яті. Все це свідки підписували, а також ті, хто був присутній, за-свідчували [11, арк. 7].

Якщо потрібно було пересвідчитися в обставинах, які могли бути відомими багатьом жителям якогось місця, то слід було провести поголовний обшук, який тоді означав допит навколишніх жителів [10, ст. 407]. Цей обшук робився поліцією за місцем проживання цих осіб. Суд виносив рішення за більшістю голосів осіб, що піддавалися допиту [10, ст. 416].

Відповідач мав переважне право на присягу. Під час проведення присяги справа вирішувалася на користь того, хто її прийняв [10, ст. 423, 425]. Позов, який закінчився присягою, не міг бути відновлений [10, ст. 429]. Законодавець доволі ретельно регламентував хто, як і де повинен приймати присягу. Цьому був присвячений окремих підрозділ Ч. II Т. 10 Зводу законів [10, ст. 430–440].

Суд повинен був зайнятись збором потрібних довідок для того, щоб роз'яснити справу [10, ст. 441–444]. У цьому виявлялися слідчі засади процесу. Наслідками були затягування справи та тяганина, оскільки розгляд справ у часі міг подовжуватися до нескінченності. Тому довідки були певним засобом, який допомагав уникнути відповідальності за тяганину і свавілля, які виявлялися в усьому і особливо при виконанні рішень поліцією [4, с. 49]. У довідній записці, яка укладалася канцелярією суду, повинна була викладатися суть справи з початку до кінця, відповіді та заперечення позовних сторін, які були ними подані акти чи докази проти них [10, ст. 446].

Ось як характеризував процедуру підготовки до розгляду в суді справи Кронід Малишев: «При підготовці відповідних довідок в канцелярії суду укладалася доповідна записка зі справи і, так як члени судів у більшості були виборні і не завжди розбиралися в законах, то канцелярія, що складалася з юристів-практиків, повинна була наводити в записці відповідні узаконення, і секретар, завіряючи записку, повинен був засвідчити, що відповідні узаконення [щодо цієї справи], вказані всі та інших немає. З цієї записки суд знайомився зі справою і, спираючись на неї, вирішував справу; для засвідчення фактичної її точності і повноти встановлено було повідомляти тим, що знаходилися у позові, для того, щоб вони прочитали й підписалися» [12, с. 60–61].

Така довідка могла бути доволі великою за обсягом. Наприклад, довідка, підготована судом у справі щодо позову міщанина Мінської губернії Германа Чорного до купця з Одеси Мойсея Дубровінського з приводу непоставки останнім 25000 пудів солі, яка розглядалася

у Одеському комерційному суді 25 травня 1809 р., становила 18 сторінок, де викладалися усі перипетії справи [13, арк. 140–158].

Викликаний до суду відповідач знайомився з позовом, у разі незгоди подавав заперечення, на яке позивач відповідав спростуванням. Потім канцелярія збирала довідки, що підтверджують докази, приведені сторонами. У зборі доказів активну участь брала поліція. На суд покладался обов'язок приступити до розгляду матеріалів «не інакше як по вчиненню відповідних довідок як про достовірність документів, поданих позивачами, так і про достовірність свідчень, що зроблені ними» [10, ст. 442].

Доповідна записка повідомлялася позовникам «для прочитання і рукоприкладства» (підпису) [10, ст. 447]. Секретар доповідав записку в суді. При доповіді сторони могли бути присутні на засіданні. Потім вони видалялися, і суд розглядав докази, що містяться в доповідній записці, на основі формальної теорії доказів [10, ст. 462]. Дрібні справи з ціною позову до 30 руб. вирішувалися поліцією, що виносила остаточні ухвали.

Якщо суддя вважав, що число наданих документів для вирішення справи є достатнім, то, узагальнивши матеріали цивільної справи, судова канцелярія готувала витяг з неї, який мав назву екстракт [14, с. 180]. Якщо якась зі сторін висловлювала незгоду з екстрактом, то могла, після ознайомлення з ним, звернутися з проханням про додавання до нього якихось доповнень та змін. Цим міг завершуватися підготовчий етап до розгляду справи. Наступним кроком було визначення підсудності. Цей процес у часі займав проміжок від кількох тижнів до кількох місяців.

Важливою особливістю судочинства того часу була непублічність розгляду справи та ухвалювання по ній рішення. Безпосередньо на засіданні суду його секретар зачитував зміст екстракту, далі суд ухвалював рішення, яке повинні були підписати його члени. Оскільки у екстракті містилися посилання на закони, які були підставою для вирішення справи, то судова стадія процесу, як правило, обмежувалася формальним актом схвалення висновків екстракту.

«Письмовість провадження, яка виключала спільні дії обох сторін перед судом, – писав І. Є. Енгельман, – за необхідністю повільна, але ця повільність збільшувалася внаслідок панування канцелярської таємниці не лише для публіки, але й для тих, хто знаходився у позові» [3, с. 51].

Прокурори в цивільному процесі представляли інтереси держави і їх нагляду були довірені справи, зв'язані з казенним інтересом. Крім того, прокурори спостерігали за надходженням у казну штрафних

грошей. Губернський прокурор здійснював у межах своєї компетенції нагляд за присутственими місцями, контролюючи законність здійснюваних юридичних дій, надаючи у разі потреби кваліфіковану юридичну допомогу. За потреби губернський прокурор міг оскаржити рішення шляхом протесту губернаторові і генерал-прокуророві як міністрові юстиції [15, с. 179].

Щоб довести свою правоту або негідність вимог супротивника, сторони могли надавати суду різні документи. Серед них найчастіше були векселі, розписки, купчі («урядовы крепости»), уступні записи чи інші боргові документи, навіть копії духовних заповітів. Сторони могли просто посилатися на ці документи, приводити свідків, давати совісні показання, присягатися. Як і в стародавні часи велике значення надавалося присязі про сплату боргу. У деяких випадках вона могла використовуватися замість документів чи підкріплювати їх. Наприклад, у Чернігівському совісному суді розглядалася справа про сплату грошей за взятую горілку між козаками с. Талалаївки Ніжинського полку Іваном Мохасем і Хоною Котюхою (відповідачі) та колезьким протоколістом Андрієм Спицьким (позивач). Відповідачі заявили, що готові совісно присягнути, що розраховалися за горілку повністю і суд взяв це до уваги [16, арк. 97].

Висновки. Згідно з чинним у першій половині XIX ст. законодавством існувало 7 видів доказів, які доволі детально характеризувалися у Зводі законів Російської імперії (том 10, частина друга Законів о судочинство і стягненнях цивільних). Доказування відбувалося в суді, де судді керувалися екстрактом справи, підготованої судовою канцелярією. Судова справа розглядалася не публічно і судова стадія процесу у своїй більшості закінчувалася тим, що судді схвалювали висновки екстракту.

---

1. Михайлов М. М. Русское гражданское судопроизводство в историческом его развитии от Уложения 1649 года до издания свода законов. СПб.: Тип. 2 отделения собств. Е.И. В. канцелярии, 1856. 865 с.

2. Практическое руководство к русскому гражданскому судопроизводству, составленное Иваном Лапинским, преподававшим законоведение в одном из военно-учебных заведений и состоявшим на службе в Правительствующем сенате: Кн. 1. Санкт-Петербург: тип. Деп. Ген. штаба, 1859. 843 с.

3. Энгельман И. Е. Курс русского гражданского судопроизводства. 3-е изд., испр. и доп. Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1912. 646 с.

4. Гетманцев О. В. Цивільний процес і наука цивільного процесуального права в першій половині XIX ст. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Серія Правознавство. Вип. 492. 2009. С. 44–55.

5. Стецюк Б. Р. Процесуальне право в Україні: тисяча років історії (X ст. – 20-ті рр. XX ст.). Х.: Діса плюс, 2013. 560 с.
6. Андрійцьо В. Д. Понятійний апарат процесу судового доказування цивільного судочинства (історико-правовий підхід). *Вісник Вищої ради юстиції*. 2013. № 2 (14). С. 60–69.
7. Цюра Т. В. Суб'єкти доказування та оцінки доказів у цивільному процесі: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2005. 17 с.
8. Кучер Т. М. Докази та доказування: співвідношення понять. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2011. № 3 (7). С. 83–93.
9. Штефан А. С. Поняття судового доказування у цивільному процесі. *Часопис Академії адвокатури*. 2015. № 1 (26). С. 64–72.
10. Свод законов Российской империи. Т. 10. Ч. II. Законы о судопроизводстве и взыскаиях гражданских. СПб.: Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1857. 525 с.
11. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф.18. Оп. 2. Спр. 40. Арк. 6.
12. Мальшев К. И. Курс гражданского судопроизводства. Т. 1. 2-е изд., испр. и доп. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1876. 454 с.
13. ДАОО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 140–158.
14. Исаченко В. Гражданский процесс. Практический комментарий. СПб.: Типография Меркушева, 1912. 601 с.
15. Кутафин О. Е., Лебедев В. М., Семигин Г. Ю. Судебная власть в России: история, документы. В 6 т. / научный консультант проекта Е. А. Скрипилев. Т. III: От Свода законов к судебной реформе 1864 г. М.: Мысль, 2003. 829 с.
16. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 1894 (Чернігівський совісний суд). Оп. 1. Спр. 404. Арк. 97.

Brusakova O. V. Proofs and proving are in civil procedure on Ukrainian lands of the Russian empire in the first half of XIX of century (before reform in 1864)

According to the law in force during this period, the evidence in the lawsuits was recognized as proper confession; written evidence (acts); personal review; testimony of knowledgeable people (in fact, experts); testimonies of witnesses; 6. general search; oath. Those who could not be a witness are the young (up to 15 years old); the mad (mentally ill), the deaf, murderers, robbers, persons who have never been in the holy communion, foreigners, whose behavior was unknown. All evidence was divided into two parts: 1. perfect, which did not provide any options for the recognition of the defendant innocent; 2. imperfect when such a possibility was provided and the defendant could be found innocent. To perfect evidence, the law included: personal accusation of the accused, written evidence acknowledged by him, the conclusion of medical experts, testimony of two witnesses who were not identical and not refuted by the defendants. The imperfect evidence was: extrajudicial confession of the accused, confirmed by witnesses; the ban of third parties; general search; testimony of one witness. The assessment of the

---

importance of testimony of the parties and their witnesses in the court in the then law clearly pointed to the application of this class principle. At the testimony of witnesses, in case of their contradiction, the preference was given to a man over a woman who was notable before the infallible, educated over those who are not, spiritual before the secular. In addition, National and religious inequality of witnesses should be considered. If the judge believed that the number of documents submitted to the case was sufficient, then, summarizing the materials of the civil case, court chancellery used them to prepare the extract of the case. Proofing took place in a court where judges were guided by the above mentioned extract. The trial was not considered publicly and the trial phase of the process in its absolute majority ended with the fact that the judges approved the conclusions of the extract.

Key words: *Ukraine, History Law, judicial right, civil procedure, pre-trial stage of civil procedure.*

Стаття надійшла 27 серпня 2018 р.